

СПЕЦИФИЧНИТЕ МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ
ПРИ ИЗРАБОТКАТА НА
РЕЧНИКОТ НА МАКЕДОНСКИТЕ ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИ РАКОПИСИ

Вангелија ДЕСПОДОВА, Скопје

Од своето формирање во 1964. год. одделението за историја на македонскиот јазик при Институтот за македонски јазик »Крсте Мисирков« во Скопје работи над Речникот на македонските црковнословенски ракописи. Во работата над овој Речник одделението ги прифати осведочените во пракса принципи на *Slovník jazyka staroslověnského* што од 1958. год. го издава во свески Чехословачката академија на науките. Меѓутоа, јазичните особености на македонските ракописи бараат извесни дополнувања, корекции и адаптација на овие принципи.

При оформувањето на корпусот ракописи што доаѓаат предвид како извори за Речникот се водеше сметка за географскиот, хронолошкиот и тематскиот принцип. Во овој прилог се задржуваме само на географскиот принцип, т.е. даваме опис на јазичните особености на книжевните споменици што носат ортографски и лингвистички белези на охридската и кратовската школа, двете значајни книжевни школи што дејствувале на македонското јазично подрачје во средниот век.

Со анализа на секој ракопис што е предвиден за ексерпција, а потоа со споредување на нивните јазични особености, се обидуваме да ги установиме системите што навлегувале во мак. ракописи од т.н. среден период (од 12 до поч. на 15 век) како хронолошки пластови, а исто така и промените што се последица од влијанието на балканската јазична средина.

Да се проучи јазичниот систем што е одразен во македонските ракописи е потребно исто така за да се олесни разрешувањето на повеќе проблеми што ќе се јават при лексикографската обработка. Така, на пр. како самостојна лексичка единица ќе бидат цитирани оние зборови или фразеолошки состави што се вклопуваат во јазичниот систем. Исто така, при разврзувањето на скраченките, при реконструкцијата и при цитирањето на лексичките варијанти се пази узусот на ракописот од кој се цитира.

Преку илустративниот материјал што ќе го содржи лексичката стапија ќе

можат да се видат типичните значења на дадениот заглавен збор што ги има во македонските ракописи, а исто така и морфолошките и лексичките варијанти. На тој начин, низ Речникот на мак. цсл. ракописи ќе може да се следи надвлудувањето на народната лексика над црковнословенската, како и историскиот развој на многу гласовни и морфолошки црти во мак. јазик општо, а исто така и во неговите дијалекти.

Меѓу старословенските канонски ракописи од македонски терен и македонските цсл. ракописи, кои и натаму го чуваат кирилородниевскиот карактер, преодот е постепен.

Поради не секогаш точната претстава за нормите на литературно-писмениот јазик и правописот преписувачите и редакторите сепак внесуваат во новиот препис некои дијалектни црти од својот говор. Така, некои црти од народниот јазик што се во старословенските споменици од македонски терен само набележани, во мак. ракописи од т.н. среден период можат да бидат прифатени дури и како норма, иако е познато дека иновациите во јазикот тешко навлегувале во писмените споменици.

Во македонските ракописи од 12 до поч. на 15 век иновациите се повеќе изразени во фонетиката, а помалку во морфологијата, синтаксата и лексиката.

Како резултат на депалатализација на согласките што ги опфатила повеќето јужнословенски дијалекти во некои македонски ракописи се пишува само една од еровите букви. Меѓутоа, пишувањето на **џ** или **ѡ** е главно ирелевантно во однос на јазичното подрачје од кое потекнува ракописот.

Кон 12 век нема ниту еден мак. ракопис каде не е одразено губењето на еровите во т.н. слаба позиција, асимилацијата на **џ** и **ѡ**, појавата на секундарни ерови и вокализацијата на **џ** во **о** и на **ѡ** во **е**.

Кон 13 и 14 век еровите се губат во мак. ракописи во сите категории: во префиксите, суфиксите, коренот на зборот, во заменките **вѡсѡ** и **вѡсѡѡ** и на крајот од зборот, иако во некои мак. ракописи од 14 и 15 век ерот и натаму се означува со паерок или со друг надреден знак.

Преминот на **ѡ** во **е** се среќава во повеќе категории отколку преминот на **џ** во **о** и поради тоа примерите со вокализиран **ѡ** се во ракописите многу почести, отколку примерите со вокализиран **џ**. Сп.: *Добром* — **бренне**, **осель**, **жидовескъ**, **день**; *Верк. ап.* — **вѡнець**, **съшедь**, **вѡзмеждане**, **сръдовѡдець**, **коренитець**, **перѡци**, **младенець**, **меѡа**, **вѡзде**, **лоѡкавествѡемь**; Сл. на *Ефрем Сирин* — **вѡплъ**, **грѡшенъ**, **по ошестви**, **дверецъ**, **жерца**.

Примерите со вокализиран **џ** во **о** се помалку во споредба со примерите каде има замена на **ѡ** со **е**, но за определувањето на јазичното подрачје од кое потекнува ракописот тие се позначајни. Кога се врши карактеристика на мак.

КЪНАЪЖ (акуз. мн.), ЖЪЗІКЪ, ПАЖУИИЖ. И во *Охридскиот апостол* од 12 век каде, исто како во *Бол. пс.* е одразен охридскиот говор и замената на носовките е застапена на ист начин.

Покрај мешањето на носовките, во мак. ракописи се јавува и упростоено пишување со само еден знак за обете носовки. Двата системи можат да се сретнат во еден ист ракопис, што значи дека се јавуваат во исто време. Најстар пример за ова е *Охридскиот апостол*, каде едниот пишувач употребува само ж.

При крајот на 12 и поч. на 13 век во мак. ракописи се среќаваат примери во кои место ѡ се пишува ѣ и обратно. Сп. уште во *Добром* од поч. на 12 век: СЪМЪ, СВАТЪ (за СВЪТЪ), ПАТЪЛЬ (за ПЪТЪЛЬ). Особено полно со вакви примери е *Евангелието на поп Јован* од крајот на 13 век: ВРЪМЪ, ВРАМА, СЪМЪ, МНА (за МНЪ), БАХЖ, МОЛАХЖ итн.

Процесот на развој кај ж и ѡ не бил во македонскиот јазик еднаков. Додека носовката од преден ред е на целото македонско јазично подрачје заменета со ѓ, носовката од заден ред е во повеќето мак. говори заменета со ѡ, но на некои подрачја ж преминало во џ, ѓ, или з. Според тоа, мешањето на ж со ѡ, ѓџ или з може да укажува на јазичното подрачје од кое потекнува ракописот.

Замена ѡ м. ж (ѡ м. ѓж) и обратно има на пр. во *Job*, *Шаф. тр.*, *Орб. тр.*, *Хлуд. тр.*, *Хлуд. пар.*, *Рад. пс.*, *Слепч. ап.*, *Добрејш* и др. Замената на ж со з и обратно е одразена на пр. во *Коп. тр.*, *Мак*, *Добром*, *Охр. ап.*, *Бол. пс.*, *Шаф. тр.*, *Слепч. тр.*, *Верк. ап.* и др. Пишување ѓџ м. ж (ѓ м. ѓж) и обратно среќаваме на пр. во *Рад*, *Крат*, *Деч. еб.*, *Деч. пс.*, *Струм. ап.*, *Верк. ап.*, *Вран. ап.* и др.

Со исклучок на ракописите од источна Македонија, каде по џ и з место ѣ има ѡ, на целото македонско јазично подрачје во сите позиции ѣ дало ѓ.

Совпаѓањето на з1 со и, што е од втората половина на 13 век една од карактеристичните особини на мак. ракописи, го следело правецот север-југ.

Во повеќето македонски ракописи епентетското ѡ се испушта, само во некои продолжува по традиција да се пишува.

Едначењето по звучност е одразено во македонските ракописи како во средината од зборот, така и на крајот, т.е. пред крајниот ер што исчезнал, ако следниот збор почнува со незвучна согласка. Сп.: *Job* — ГАЕ, ЗДРАВА, ПУЕЛЬ, ТАШКА; *Бол. пс.* — МРЪСКА, ПОТКЛОНИТИ, ПРЪТЪ ТОБОЖ, ЗВЪСТЪ (од СВЪЗДА); *Премч. окт.* — УРЪТОКЪ.

Корелацијата по звучност се изградувала и натаму и денес е основна во македонскиот конс. систем. Обратно, корелацијата по мекост не се изградувала и има појава на затврднување на меките консонанти и консонантски групи (во некои мак. дијалекти се отклонува и опозицијата Н:Н' и Л:Л'), за разлика на пр. од бугарскиот јазик, каде имаме двоен систем со непалатална и палатална варијанта.

Независно од книжевниот круг на кој му припаѓаат ракописите, во морфологијата отстапувањата од книжевната норма на старословенскиот канон се главно исти, што не е случај со фонетските особености на ракописот, според кои може да се изврши убификација на ракописот.

Категоријата на родот добро се пази во мак. ракописи.

Во категоријата на бројот има неправилна конгруенција во број, како и колебања во употребата на еднина или множина и множина или двоина.

Меѓутоа, во споредба со колебањата што се јавуваат во категоријата на родот и бројот, многу побројни се колебањата во падежот, така што се забележува дека пишувачите го имаат изгубено усетот за правилна употреба на падежите. Овој процес се одвивал во правецот запад-исток.

Во *Добрмировото ев.* од поч. на 12 век уште нема распаѓање на падежниот систем. Во *Охридскиот апостол* веќе ги забележуваме почетоците на образувањето на една општа падежна форма. Во *Болонскиот псалтир* има некои морфолошки црти што претставуваат преоден период. Што се однесува до падежниот систем што е одразен во него, забележуваме само упростување, а не и распаѓање, додека во македонските ракописи од втората половина на 13 век и подоцна има веќе целосно распаѓање на падежниот систем. Сп.: *Job* — и волѣ его творить, прѣжде празныиъ пасецѣ; *Мак* — роди с(ы)нь свои прѣвѣнецъ, шт сънмиши ижденжтъ; *Добреји* — вдрити на шнъ полоу, до врьженне камени, и извед(е) вѣнъ изъ вѣсь, двишж сѧ ш гла(гола)нзишъ шт пастыри к нимъ; *Струм. ап.* — по оупованне жиѣни вѣунѣи; *Григор. пар.* — въ потъ лица твоего ѣси хлѣвъ; *Хлуд. пар.* — изиди шт землѣ своѧ.

Покрај неправилната употреба на падежните наставки, целосното распаѓање на стариот падежен систем во мак. ракописи се одразува и во замената на падежите со аналитички предлошки конструкции.

Во мак. ракописи (како и во бугарските) се забележува зачестена употреба на членот во постпозиција. Сп.: *Добреји* — денотъ, стоуденецосъ, мѣстото, злѣштъ рабъ.

Место долгите придавски форми, во мак. ракописи се забележува зачестена употреба на кратки и контрахирани придавски форми. Сп.: *Сл. на Ефрем Сирин* — грѣшны и неразоумны, знои днѣвны, днѣ сѧдны, цвѣтъ оутръни.

Во македонските ракописи се забележува тенденција за обопштување на една генерализирана форма на заменката *иже*, така што во едни ракописи се претпочита само формата за машки род *иже*, а пак во други формата за среден род *еже*. Обопштувањето на само една форма од заменката *иже* во македон-

ските ракописи може да значи почеток на создавањето во современиот македонскиот јазик на релативни заменки од типот на заменката 'што', каде не е изразен родот, бројот и падежот.

Примери за удвојување на објектот, што доаѓа како влијание на балканската јазична средина и што е во современиот мак. јазик нормална појава, наоѓаме уште во ракописите од 13–14 век.

Во мак. ракописи од 12–14 век генитивот се заменува со дативот за исказување на присвојност. Оваа црта е една од специфичните карактеристики на македонските ракописи, почнувајќи од *Добромиробото еб.* од поч. на 12 век, иако денеска присвојноста се изразува со предлозите на, од + генерализираната падежна форма.

Според В. Јагќ (*Entstehungsgeschichte*, 279–280) конструкциите со адноминален датив можат да се сметаат како указание за балканската провениенција на старословенскиот јазик. Во сите словенски јазици тие се заменети со генитивни конструкции, само во македонскиот и во бугарскиот јазик се употребуваат и натаму.

Наставката –тџ во 3 л. едн. сег. вр. во ракописите од охридската книжевна школа се пишува и натаму (ја наоѓаме и во денешно време), додека во другите македонски ракописи, следејќи го праецот запад-исток, примерите без наст. –тџ се доста чести.

Во современиот македонски јазик во 1 л. мн. сег. вр. кај глаголите има наст. –ме (освен во северните говори, каде има наст. –мо). Наставката –ме се јавува во македонските ракописи од охридската школа кон 12–13 век за да се избегне омонимијата што настанала кај агемаатските глаголи по губењето на еровите, кога се изедначиле формите за 1 л. едн. и мн.

Во 3 л. мн. аористната наставка –ша се вкрстила со имперфектната наст. –џ, така што дошло до изедначување на наставките. Така, на пр. во *Бол. пс.* има наст. –џ и во аористот, а во *Верк. ал.* наст. –џ е во имперфектот. Во повеќето македонски дијалекти и во лит. јазик денеска се употребува имперфектната наст. –џ ($\text{џ} > \text{џа} > \text{а}$).

Во мак. ракописи од 12–14 век формите на супин се заменуваат со инфинитивни, а инфинитивните со конструкции од сврзниците *да*, *џако* + лична глаголска форма.

Пред целосното губење на партиципните форми во мак. ракописи најпрвин почнува пред формата на партиципот да се употребува сврзникот *и*, потоа во ном. мн. кај активниот партицип на презентот се употребува една скаменета форма со наст. –џе или –џи, и најпосле, формите на активниот партицип на претеритот се сфаќаат како синоними на некои лични глаголски форми (аорист, имперфект, па и сег. вр. и императив).

Меѓу карактеристиките на македонските ракописи од т.н. среден период е и употребата на сложени конструкции за идно време, употребата на помошниот глагол **БЪИТИ** пред формата на глагол во перфект и др.

Многубројните лексички архаизми во мак. ракописи можат да се објаснат со конзервативноста на охридската книжевна школа. Кај лексичките дублети што се употребувале по традиција во охридската или во преславската книжевна школа се забележува дека охридската лексичка варијанта можела да стане опшtosловенска. Сепак, и во мак. ракописи може да се издели уште еден слој лексички синоними што се среќаваат само во мак. ракописи.

Список на користените ракописи и нивните скратенки

12 век

1. *Добромирово евангелие (Добром)*, Публична библиотека Салтиков-Шчедрин, Ленинград, Q n I 55, 183 л. и Библ. на манастирот Св. Катерина на Синај бр. 43, 23 листа.
2. *Охридски апостол (Охр. ап.)*, Ленинова библ., Москва, собр. Григоровича, 1695, 112 листа.
3. *Слепченски апостол (Слепч. ап.)*, Публична библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, F n I 101 и 101 а, 130 л.; Ленинова библ., Москва, бр. 1696, 6 л.; Ракописен оддел на Библ. АН СССР, Ленинград, собр. Срезневского, бр. 24.4.6, 1 лист; Народна библ., Пловдив, 9 листа.
4. *Битолски триод (Бит. тр.)*, БАН, Софија, бр. 28, 101 лист.
5. *Шафариков триод (Шаф. тр.)*, Публична библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, F n I 74, 157 листа.
6. *Погодинов псалтир (Пог. пс.)*, Публична библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, Погод. 8, 278 листа.
7. *Григоровичев паремејник (Григор. пар.)*, Ленинова библ., Москва, Румјазевски музеј бр. 1685.

13 век

1. *Радомирово евангелие (Раг)*, ЈАЗУ III б 24 (Михановиќ 6), 182 л.
2. *Добрејшино евангелие (Добрејш)*, Народна библ., Софија, бр. 307 (17), 127 л.
3. *Стаматово евангелие (Стам)*, Публична библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, собр. Арх. общ., 338, 22 л.
4. *Евангелие на поп Јована (Јоб)*, ЈАЗУ III с 1 (Михановиќ 33), 133 л.
5. *Вранешнички апостол (Вран. ап.)*, ЈАЗУ III а 48, 26 листа.
6. *Струмички апостол (Струм. ап.)*, Народен музеј во Прага, IX, Е 25, 88 л.
7. *Копитаров триод (Коп. тр.)*, Народна и универзитетска библ., Љубљана, Кор. 9, 72 л.
8. *Орбелски триод (Орб. тр.)*, Публична библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, F n I 102, 241 лист.
9. *Хлудов триод (Хлуд. тр.)*, Државен историски музеј бр. 133, Москва, 191 л.
10. *Болонски псалтир (Бол. пс.)*, Универзитетска библ. во Болоња бр. 2499, 264 л.
11. *Радомиров псалтир (Раг. пс.)*, Зографски манастир, Атон; 1 л. во Публичната библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, Q n I 11.
12. *Дечански псалтир (Деч. пс.)*, Публична библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, Гильф. 17, 201 лист.
13. *Премчански октоих (Премч. окт.)*, Народна библ., Белград, Р-104, 23 л. и *Кичевски октоих (Кич. окт.)*, Музеј српске православне цркве, 65 л. (два дела од ист ракопис, познат и како Македонски белградски октоих).
14. *Хлудов паремејник (Хлуд. пар.)*, Државен историски музеј, Москва, собр. Хлудова 142, 171 л.

14 и поч. на 15 век

1. *Кратовско евангелие (Крат.)*, Народна и универзитетска библ., Скопје, MS 20, 151 лист.
2. *Четвороевангелие македонско (Мак)*, ЈАЗУ III б 7 (Михановиќ 15), 145 л.
3. *Карпински апостол (Карп. ап.)*, Државен историски музеј, Москва, собр. Хлудова 28 I 101, 168 л.
4. *Слова на Ефрем Сирин I (Сл. на Ефрем Сирин)*, Публична библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, Гильф. 20 има 7 л., Гильф. 60 има 4 листа.
5. *Слова на Ефрем Сирин II (Сл. на Ефрем Сирин)* од 1353 год., поголемиот дел се чува во Народна библ., Софија, бр. 297 (151), 1 л. во Нар. библ. Белград, бр. 433 (237), 1 л. во Публичната библ. Салтиков-Шчедрин, Ленинград, F n I 63, вкупно 115 л.

S a ž e t a k

SPECIFIČNI METODOLOŠKI PROBLEMI PRI
IZRADI RJEČNIKA MAKEDONSKIH CRKVENOSLAVENSKIH RUKOPISA

Pri izradi Rječnika makedonskih csl. rukopisa uglavnom su primijenjena načela *Slovníka jazyka staroslověnského* što ga od 1958. izdaje Čehoslovačka akademija nauka. Međutim, s obzirom na to što ima razlika u korpusu rukopisâ koji su poslužili za izradu spomenutih rječnika, bile su nužne određene dopune, korekcije i adaptacije tih načela. Uz to nužno je potrebno da se prethodno potpunije prouče jezične osobitosti makedonskih pisanih spomenika, kako bi se pojave što se uklapaju u sisteme koji su nalegli kao kronološki slojevi ili kao posljedica utjecaja balkanske jezične sredine mogle odvojiti od vlastitih osobina svakog rukopisa.

SLOVO

31

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA U ZAGREBU

ZAGREB 1981.

SLOVO

**ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA
»SVETOZAR RITIG«
Instituta za filologiju i folkloristiku, p.o. Zagreb**

Izlazi jedanput godišnje

UREDNIŠTVO: 41000 ZAGREB, DEMETROVA 11

BROJ: 31

**Urednički odbor:
ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ,
JOSIP TANDARIĆ**

**Glavni urednik:
ANICA NAZOR**

**Odgovorni urednik:
BISERKA GRABAR**

**Tehnički urednik:
JOSIP MILIĆ**

**Lektor tekstova na hrvatskom jeziku:
ZRINKA VUKOVIĆ**

**Korektori:
JASNA VINCE, ANICA VLAŠIĆ-ANIĆ**

**Ovaj broj časopisa »Slovo« izlazi uz financijsku pomoć Republičke zajednice za znanstveni rad
SR Hrvatske, SIZ-VII.**

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1982.